

УДК 343.93

DOI <https://doi.org/10.32841/ILA.2020.23.14>**ЗАРАДЮК З. В.,****кандидат юридичних наук, доцент,****доцент кафедри кримінального права і процесу****Волинського національного університету імені Лесі Українки****ХАРАКТЕРИСТИКА ЖЕРТВ
ЗЛІСНОЇ НЕПОКОРИ ВИМОГАМ АДМІНІСТРАЦІЇ
УСТАНОВ ВИКОНАННЯ ПОКАРАНЬ**

Анотація. У статті досліджено види жертв такого суспільно-небезпечного діяння, як непокора вимогам адміністрації установ виконання покарань. Встановлено, що поведінка жертви злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, значно впливає на характер і ступінь суспільної небезпечності діяння. Проте такий специфічний вид злочину не завжди передбачає, що жертвою буде фізична особа.

Представник адміністрації установи як жертва злочину, щодо якого було скоєно злісну непокору з боку засудженого, не завжди має виражену віктимну поведінку. Визначено основні детермінанти в такій ситуації.

Також жертвою може виступати установа виконання покарань, якій може завдаватися матеріальна, соціально-правова, морально-психологічна й інші види шкоди. Матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі на певний строк стосується лише відносин, які склалися між установою та засудженим через протиправні дії останнього стосовно державного майна.

«Провокаційна» поведінка сфери виконання покарань як жертви знаходить своє вираження шляхом створення відповідних умов для вчинення злісної непокори вимогам адміністрації установ виконання покарань.

Встановлено, що «рикошетною» жертвою може бути держава у зв'язку з тим, що вона стала потерпілою від неналежної діяльності установ виконання покарань із питань боротьби з рецидивною злочинністю. Державі завдається не лише матеріальна шкода, але й морально-психологічна, соціально-політична, ідеологічно-правова.

Зазначено, що засуджений до позбавлення волі може виступати жертвою злісної непокори вимогам адміністрації, а також виокремлено кілька типів таких жертв, зокрема: потенційні жертви, до яких належать засуджені, які є своєрідною «мішенню» для адміністрації установи, оскільки перебувають на профілактичних обліках; екстравагантні жертви, до яких належать засуджені, поведінка яких є провокаційним поштовхом для адміністрації установи в боротьбі зі злісними порушниками режиму відбування покарання; самотні особи, серед яких забуті рідними й близькими, які вчиняють спроби самоствердження в злочинному середовищі; «блоковані жертви», до яких належать ті засуджені, які заплутались у складних ситуаціях з іншими особами, що знаходяться в установах виконання покарань; «активовані пасивні» жертви – це засуджені, які належать до авторитетів злочинного середовища й у процесі відбування покарання зобов'язані були підтверджу-

вати свій «статус» шляхом вчинення злісної непокори; випадкові жертви, до яких належать засуджені, які були притягнуті до кримінальної відповідальності через необхідність виконання та дотримання її представниками статистичних відомостей за ст. 391 Кримінального кодексу України.

Ключові слова: жертва, установа виконання покарань, злочин, засуджений, віктимність.

Постановка проблеми. Проблема злочину, передбаченого ст. 391 Кримінального кодексу України (далі – ККУ), активно дискутується останніми роками провідними фахівцями й науковцями, зокрема, існує безліч думок із приводу декриміналізації вищевказаного злочину. Проте натепер вказана норма є наявною та потребує дослідження різноманітних аспектів у цій сфері, приміром, це стосується характеристики жертв злісної непокори вимогам адміністрації установ виконання покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуючи наукову літературу, варто зазначити, що активно займаються розробкою питань, які стосуються змісту злісної непокори вимогам адміністрації установ виконання покарань (далі – УВП), такі науковці, як К.А. Автухов, В.А. Бадира, А.В. Голдевська-Коновалова, О.Г. Колб, І.М. Копотун, М.І. Рудницьких, А.Х. Степанюк, І.С. Яковець та інші. Також значні внески в дослідження питань жертви злочину в місцях позбавлення волі належать таким науковцям: І.Г. Богатирьову, В.А. Борисову, О.М. Джужі, Н.С. Кузнецовій, Є.М. Моїсєєву, В.Я. Тацію, Н.М. Ярмиш тощо. Проте бракує комплексного підходу до дослідження ключових питань жертви непокори вимогам адміністрації в УПП, і це потребує подальшого дослідження та наукового обґрунтування.

Метою статті є класифікація та характеристика жертв вчинення небезпечного діяння, передбаченого ст. 391 ККУ задля ефективної практики боротьби й запобігання злочинності в УВП через весь діапазон детермінант віктимологічного характеру. Як у зв'язку із цим зазначив О.М. Джужа, активне розроблення соціальної складової частини віктимологічно-кримінологічного значення, комплексного вивчення факторів віктимності й віктимізації не тільки особистості, але й соціальних груп є одним із найактуальніших завдань сучасної кримінології [1, с. 5].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз чинного законодавства дає підстави стверджувати, що поведінка жертви злочину, вчиненого особою, яка перебуває в місцях позбавлення волі закритого типу, суттєво впливає на характер і типовий ступінь суспільної небезпечності діяння. Проте такий специфічний вид злочину не завжди передбачає, що жертвою буде фізична особа. Тому пропонуємо такий перелік жертв злісної непокори вимогам адміністрації УВП:

представник адміністрації УВП, щодо якого було скоєно злісну непокору з боку засудженого. Відповідно до змісту п. 16 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2 «Про судову практику про

злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі», порушення засудженими режиму в УВП не містить ознак злісної непокори, якщо представник адміністрації установи виконання покарань не звертався до засудженого з конкретними вимогами з цього приводу [2, с. 113]. Водночас вимога представника адміністрації УВП має бути законною, тобто такою, яка пред'явлена відповідною особою в належному порядку й в межах її повноважень і за змістом не суперечить чинному законодавству й не пов'язана з порушенням конституційних прав і свобод людини й громадянина згідно зі ст. 391 Кримінального кодексу (далі – КК) України. У такому випадку персонал не завжди докладає якихось зусиль зі свого боку, тобто немає вираженої віктимної поведінки. Основними детермінантами в такій ситуації можуть виступати: позиція персоналу як споглядача щодо існування злочинної «субкультури» серед засуджених; недостатній контроль за поведінкою засуджених у нічний час; неналежні механізми захисту осіб, які є носіями віктимної поведінки; малоефективна організація боротьби з проявами організованої злочинності в УВП та інше;

– *установа виконання покарань*, якій може завдаватись матеріальна, соціально-правова, морально-психологічна й інші види шкоди через вчинення злісної непокори вимогам адміністрації установи виконання покарань. Відповідно до п. 31 постанови Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів», під час розв'язання питання про відшкодування моральної шкоди за позовом потерпілого суди повинні керуватися відповідними положеннями Цивільного кодексу України й роз'ясненнями, що містяться в постанові Пленуму Верховного Суду України від 31 березня 1995 р. № 4 «Про судову практику у справах про відшкодування моральної (немайнової) шкоди» [3, с. 286]. Щодо порядку стягнення матеріальних збитків, заподіяних засудженими до позбавлення волі, то він визначений у ст. 137 Кримінально-виконавчого кодексу (далі – КВК) України. Варто зазначити, що така норма права, як матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі на певний строк, стосується лише відносин, які склалися між УВП і засудженим у результаті протиправних дій останнього стосовно державного майна, що знаходиться на балансі УВП. Ці правовідносини повинні полягати в здійсненні виховного впливу на засудженого, проте через певні причини вони не завжди виконуються. Зокрема, через відсутність зобов'язання засудженого відшкодувати матеріальні збитки за час перебування в УВП; відсутність чітких рекомендацій і дієвої процедури стягнення матеріальних збитків із засудженого; наявність небажання щодо її застосування співробітниками Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС) України [4, с. 155]. Натепер політика щодо розвитку й реформування системи ДКВС є не досить сформованою в цілому, оскільки засуджені дестабілізують роботу персоналу УВП, користуючись прогалинами в законодавстві на практиці;

– *сфера виконання покарань*. Через вчинення злочину за ст. 391 ККУ порушується встановлений порядок виконання та відбування покарання у виді позбавлення волі на певний строк. Це свідчить про низький рівень реалізації на практиці організаційно-правових засад кримінально-виконавчої діяльності, тобто це так звана «провокаційна» поведінка жертви шляхом створення відповідних умов для вчинення злісної непокори вимогам адміністрації УВП [1, с. 136]. Відповідно до п. 32 постанови Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 р. № 2 «Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушенням режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі», в кожному випадку судам необхідно з'ясовувати причини й умови, які сприяли вчиненню злочину в місцях позбавлення волі [2, с. 116];

– *держава* стає так званою «рикошетною» жертвою [1, с. 137] у зв'язку з тим, що вона стала потерпілою від неналежної діяльності відповідних правоохоронних органів, зокрема УВП, із питань боротьби з рецидивною злочинністю. Державі завдається не лише матеріальна шкода у виді неналежного використання під час відбування покарання у виді позбавлення волі виділених для сфери виконання покарань фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, але й морально-психологічна шкода, яка свідчить про безсилість держави перед злочинністю; соціально-політична, яка показує рівень ефективності діяльності наявної влади в цьому контексті; ідеологічно-правова, оскільки визначені в законі цілі й завдання не досягаються через суб'єктивні фактори, які складають детермінантний комплекс вчинення злісної непокори вимогам адміністрації УВП тощо;

– *засуджений* до позбавлення волі, притягнутий до кримінальної відповідальності за злісну непокору вимогам адміністрації. Серед таких засуджених можна виокремити кілька типів.

Потенційні жертви. Сюди входять засуджені, які є своєюрідною «мішенню» для адміністрації УВП [1, с. 126]. Це особи, які перебувають на профілактичних обліках УВП як такі, що схильні до вчинення злісної непокори адміністрації установ виконання покарань. Відповідно до розділу XIX «Нагляду за засудженими» Правил внутрішнього розпорядку (далі –ПВР) УВП [5], з метою підтримання належного правопорядку в УВП, запобігання злочинам і правопорушенням серед засуджених здійснюється комплекс спеціальних профілактичних заходів щодо виявлення, постановки на облік та організації нагляду за особами, схильними до вчинення правопорушень. Виявлення та постановка на профілактичний облік засуджених, які вчинили правопорушення або мають намір їх учинити, здійснюються працівниками оперативного підрозділу шляхом досконалого вивчення матеріалів особових справ засуджених, перевірки відомостей, щодо їхньої поведінки в ізоляторах тимчасового тримання, слідчих ізоляторах, закладах охорони здоров'я тощо, документації, в якій фіксується порушення режиму, перегляду кореспонденції, а також інформації працівників підрозділів соціально-виховної та психологічної роботи й нагляду й безпеки.

Водночас індивідуальна профілактична робота із засудженими, які перебувають на профілактичних обліках, здійснюється цілеспрямовано, планомірно, диференційовано з урахуванням особистості правопорушника, характеру й ступеня його соціальної занедбаності, небезпеки вчинення злочину й інших особливостей, що мають значення для правильного вибору методів і заходів впливу [5]. Щорічно на зазначених профілактичних обліках УВП перебуває близько 7 % засуджених до позбавлення волі від їхньої загальної кількості, які відбувають таке кримінальне покарання.

Ще одним підтвердженням із цього приводу видаються вимоги ч. 2 ст. 95 КВК України, в якій сформульовано обов'язок адміністрації УВП складати на кожного засудженого індивідуальну програму соціально-виховної роботи й здійснювати відповідні заходи щодо реалізації визначених у законі завдань, включаючи й щодо запобігання злочинам (ч. 1 ст. 1 КК та ч. 1 ст. 1 КВК України).

З боку вимог Кримінально-процесуального кодексу України (ст. 55) потерпілою від злочину зазначену категорію засуджених навряд чи можна визнати – в такому випадку про жертв застосування ст. 391 КК України йдеться з огляду на доктринальні вимоги щодо змісту їхньої соціально-правової природи й міжнародно-правових підходів з означеної проблематики [1, с. 92–102].

Екстравагантні жертви. До цієї категорії належать засуджені, поведінка яких є провокаційним поштовхом для адміністрації УВП у боротьбі зі злісними порушниками режиму відбування покарання. Щорічно на профілактичних обліках УВП знаходиться понад 3 тис. злісних порушників встановленого порядку відбування покарання у виді позбавлення волі, поведінка яких є провокаційною щодо адміністрації УВП («екстравагантною») та які також у контексті змісту поняття «жертва», а не поняття «потерпілий від злочину», належать до однієї з класифікаційних груп жертв злісної непокори вимогам адміністрації УВП.

Такий підхід ґрунтується на вимогах ст. 133 КВК, відповідно до якої злісним порушенням установленого порядку відбування покарання є вживання спиртних напоїв, наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів чи інших дурманних засобів; виготовлення, зберігання, придбання, розповсюдження інших заборонених предметів, участь у настільних азартних іграх та інших іграх із метою здобуття матеріальної чи іншої вигоди; вчинення дрібного хуліганства; систематичне ухилення від лікування захворювань, що становлять небезпеку для здоров'я інших осіб. Водночас якщо за одне з перерахованих правопорушень (навіть одиничного характеру) засуджений буде притягнутий до дисциплінарної відповідальності у виді переведення в приміщення камерного типу (ч. 1 ст. 132 КВК), то він автоматично стає одним із потенційних суб'єктів, щодо яких адміністрація УВП може застосувати ст. 391 КК України.

Самотні особи. Серед них забуті рідними й близькими засуджені, які фактом злісної непокори вчиняють спроби самоствердження в злочин-

ному середовищі [1, с. 125]. Такі особи втратили будь-які соціальні зв'язки з близькими родичами й друзями, колегами по роботі, місцю проживання тощо й вчиняють злісну непокору вимогам адміністрації УВП у стані «відчаю», «відчуження», «крайності» тощо (науковці в узагальненому виді називають це станом дисгармонії у відносинах між людьми) [6, с. 18].

Індивідуальний механізм вчинення злочину, склад якого визначений у ст. 391 КК України, в такому випадку досить різноманітний. З-поміж суб'єктів злісної непокори вимогам адміністрації УВП можна спостерігати таких осіб, які засуджені за вчинення вбивства двох і більше осіб; за вчинення зґвалтування; засуджених, які мали великий борг, який став наслідком ігор в азартні ігри [7, с. 126–137]. У такій ситуації замість того, щоб проводити цілеспрямовану й ефективну індивідуально-виховну роботу із цією категорією засуджених, адміністрація готує цих осіб до притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 391 КК України, залишаючи водночас останніх наодинці зі своїми проблемами.

«Блоковані жертви». Сюди входять ті засуджені, які заплутались у складних ситуаціях з іншими особами, що знаходяться в УВП (через борг, який виник під час азартної ігри (ігор); небажання бути пригнобленим і зайняти найнижче місце в злочинній ієрархії засуджених та інше. Вказана група засуджених є похідною від попередньої – самотніх осіб. Їхня проблема в тому, що спілкування з іншими засудженими блокується не з їхньої волі, а за волею злочинного середовища, правил субкультури й стратифікації [7, с. 126], що є сильнішим джерелом виникнення протиправних мотивів діяльності блокованих жертв, пов'язаної в тому числі й зі злісною непокорю вимогам адміністрації УВП. У такому випадку чи не єдиним мотивом вчинення такого кримінального правопорушення було бажання перевести в іншу УВП із тим, щоб змінити ситуацію, що склалась навколо них, включаючи й шляхом отримання терміну відбування покарання за вчинення зазначеного злочину.

Отже, адміністрація УВП ніби підштовхує блокованих жертв до вчинення злісної непокори, штучно підтримуючи щорічно статистичні показники своєї діяльності, які, на жаль, належать до одних із пріоритетних критеріїв оцінки її ефективності [8].

«Активовані пасивні» жертви. Це засуджені, які належать до авторитетів злочинного середовища й не перебували на профілактичних обліках УВП, але в ході відбування покарання зобов'язані були підтверджувати свій «статус» шляхом вчинення злісної непокори вимогам адміністрації УВП [1, с. 126]. Такі засуджені дотримуються в процесі відбування покарання у виді позбавлення волі правил і вимог злочинної субкультури й в певних ситуаціях вимушені діяти таким чином, щоб довести іншим особам свої погляди, цінності, статус і таке інше. Указані категорії засуджених вимушені, враховуючи свій злочинний статус, активно протидіяти адміністрації УВП, у тому числі у формі злісної непокори, оскільки це впливає на їх подальшу злочинну кар'єру, й з огляду на це також ста-

ють активно пасивними жертвами від впливу злочинного середовища на їхню поведінку. Указаний тип є найнебезпечнішим. Їхня нейтралізація залежить не тільки від рівня соціально-виховної та запобіжної діяльності, але й від ефективності проведення оперативно-розшукової діяльності в місцях позбавлення волі [9].

Випадкова жертва. Сюди належать засуджені, які були притягнуті до кримінальної відповідальності за вчинення злісної непокори адміністрації УВП через необхідність виконання та дотримання її представниками статистичних відомостей за ст. 391 КК України [1, с. 126]. До цієї категорії жертв застосування ст. 391 КК України належать ті засуджені, які за формальними ознаками й за наявності формальної підстави для кваліфікації діяння як злісна непокора вимогам адміністрації УВП – поміщення особи в приміщення камерного типу – є потенційними кандидатами для притягнення їх до кримінальної відповідальності. Саме тому така випадковість вибору суб'єктів такого кримінального правопорушення, постійно маючи кількісні статистичні показники динамічного характеру й тенденції до щорічного збільшення, в тому числі в структурі загальної пенітенціарної злочинності й у розрахунку на 1 тис. осіб, програє якісно, бо в такій ситуації не реалізується воля законодавця, що виражена в змісті ст. 391 КК, а саме: порушується принцип соціальної справедливості, позаяк до кримінальної відповідальності притягаються не найнебезпечніші категорії засуджених до позбавлення волі, що активно й постійно пропагують та особисто підтримують кримінальну субкультуру, яка належить до однієї із загроз національної безпеки України [10], дестабілізують правопорядок в УВП, мають провокаційну поведінку й генерують виникнення рецидивної злочинності в цілому [11].

Висновки. Отож, маючи відповідний ряд потенційних кандидатів для притягнення до кримінальної відповідальності за ст. 391 КК, адміністрація УВП має бути зорієнтована на чітке дотримання сутності й признання такої правової норми в боротьбі зі злочинністю в Україні, оскільки інший підхід до розв'язання питань, пов'язаних зі злісною непокорою вимогам адміністрації УВП, не тільки нівелює ефективність її застосування, але й розширює коло жертв від її застосування на практиці. Віктимна поведінка засуджених займає важливу роль в індивідуальному механізмі вчинення злісної непокори вимогам адміністрації УВП. Саме віктимологічна складова частина в такому механізмі вчинення злочину дозволяє дати об'єктивну оцінку правозастосовній практиці з боку її відповідності змісту й сутності ст. 391 КК України.

Література:

1. Джужа О.М. Запобігання злочинам: кримінологічно-віктимологічна парадигма : монографія. Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2015. 332 с.
2. Про судову практику в справах про злочини, пов'язані з порушеннями режиму відбування покарання в місцях позбавлення волі: постанова Пленуму Верховного Суду України від 26 березня 1993 року № 2. *Постанови Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 109–116.
3. Про практику застосування судами законодавства, яким передбачені права потерпілих від злочинів: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 02 липня 2004 р. № 13. *Постанова Пленуму Верховного Суду України в кримінальних справах* / упоряд. В.В. Рожнова, А.С. Сизоненко, Л.Д. Удалова. Київ : ПАЛИВОДА А.В., 2011. С. 279–268.
4. Левчановський Д.Е., Царюк С.В. Матеріальна відповідальність засуджених до позбавлення волі: реалії та перспективи удосконалення її застосування. *Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції*. № 5. 2019. С. 155.
5. Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань : затв. наказом Міністерства юстиції України від 29 грудня 2014 р. № 2186/5 / Міністерство юстиції України. *Офіційний вісник України*. 2015. № 4. Ст. 88.
6. Конфліктологія : навчально-методичний посібник / Б.І Бараненко, Л.І. Казміренко, В.Г. Андросюк та ін. ; за заг. ред. Я.Ю. Кондратеєва. Київ : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. 144 с.
7. Пирожков В.Ф. Кримінальна психологія. Москва : «Ось-89», 2013. 704 с.
8. Яковець І.С. Теоретичні та практичні засади оптимізації процесу виконання покарань : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.08. Харків : ХНУВС, 2013. 32 с.
9. Богатирьов І.Г., Джужа О.М., Ільтяй М.П. Оперативно-розшукова діяльність в установах виконання покарань : монографія. Дніпропетровськ : ДУВС, 2009. 188 с.
10. Про національну безпеку України : Закон України від 21 червня 2018 р. № 2469-VIII / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2018. № 31. Ст. 241.
11. Батиргареева В.С. Кримінологічні засади запобігання рецидивній злочинності в Україні : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Харків : Нац. юрид. акад. ім. Я. Мудрого, 2010. 588 с.

Zaradiuk Z. Characteristics of victims of malicious disobedience to the requirements of the administration of penalty institution

Summary. The problem of such a crime as disobedience to the requirements of the administration of penitentiary institutions has been actively discussed in recent years by leading experts and scholars, in particular, there are many opinions about the decriminalization of the above crime. However, today this norm is in force and requires research on various aspects in this area, for example, it concerns the characteristics of victims of malicious disobedience to the requirements of the administration of penitentiary institutions. This article considers types of victims such a socially dangerous act as disobedience to the requirements of the administration of penitentiary institutions. It has been established that the behavior of a victim of a crime committed by a person in a closed prison has a significant impact on the nature and degree of public danger of the act. However, this specific type of crime does not always imply that the victim will be an individual. Victim behavior of convicts plays an important role in the individual mechanism of malicious disobedience to the requirements of the administration of penitentiary institutions.

It has been determined that a convict may be a victim of malicious disobedience by a qualified administration, and several types of such victims have been identified, in particular: potential victims who are convicts who are their own “target” for administrative institutions; extravagant victims, this category includes convicts whose behavior is a provocative impetus for the administration of the institution in the fight against malicious violators of the penitentiary system; lonely people, among whom are forgotten by relatives and friends, make attempts at self-affirmation in a criminal environment; “blocked victims”, including convicts who are entangled in difficult situations with other persons in penitentiaries; “activated passive” victims, these are convicts who belong to the authorities of the criminal environment and during the execution of the sentence were obliged to confirm their “status” by committing malicious disobedience; accidental victim, which includes convicts who have been prosecuted due to the need to perform and comply with its representatives of statistical information under art. 391 of the Criminal Code of Ukraine.

Key words: victim, penitentiary institution crime, convict, victimhood.